

מיכל טיקוצ'ינסקי

שיעור העיסה החייבת בחלה ומשמעותו

המאמר מציג את המחלוקת הקיימת במקורות התנאיים לגבי כמות העיסה המתחייבת במצוות הפרשת חלה. ניתוח המקורות באמצעות הפרשנים השונים מגלה שהשיעורים השונים המוצעים בהם נגזרים מתחשיבים מתמטיים שונים. השונויות של ההצעות החשבוניות נובעת מתפיסות שונות של מצוות חלה. כל אחת מן התפיסות מאפשרת הצצה לעולם רחב ושלם של רעיונות ועקרונות יסוד במצוות חלה כאחת מן המצוות התלויות בארץ. העקרונות המתגלים באמצעות החישובים השונים המוצעים מתגלים כיסודות המלווים את מצוות חלה גם בשאלות הלכתיות אחרות ולאורך המסכת כולה.

אחת מן המצוות התלויות בארץ היא מצוות הפרשת חלה.¹ הציווי להפריש חלה מן העיסה ולתיתה לכהן מובא בספר במדבר:

וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כְּבָאֲכֶם אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָנִי מְבִיא אֲתֶכֶם שָׂמָּה: וְהָיָה כְּאֲכַלְכֶם מִלֶּחֶם הָאָרֶץ תְּרִימוּ תְרוּמָה לַה': וְאִשִּׁית עֲרֹסְתְּכֶם חֲלֶה תְרִימוּ תְרוּמָה כְּתְרוּמַת גֶּרֶן כֵּן תְרִימוּ אֹתָהּ: מֵרֵאשִׁית עֲרֹסְתֵיכֶם תִּתְּנוּ לַה' תְרוּמָה לְדֹרֹתֵיכֶם:²

מפשט הפסוקים עולה שישנה מצווה להפריש חלה מראשית העריסה. על פי חז"ל מרובר על חיוב הפרשה מן הבצק ולא מן החיטה הגולמית. בהתאמה, המועד הקובע לחיוב חלה הוא רגע הלישה (או: "גלגול העיסה"). למעשה, מרגע נתינת המים בעיסה מתחייבת העיסה בחלה.³ התורה לא קבעה שיעור מינימלי המגדיר כמות עיסה ראויה שתתחייב בחלה. מפסוקי התורה לברם ניתן להסיק שכל עיסה חייבת בחלה. אולם, במקורות חז"ל מובא שיעור מינימום לעיסה. העולה מדבריהם הוא שהלש עיסה ששיעורה הוא פחות מכשיעור פטור מהפרשת חלה, ואין

* ראשיתו של המאמר בשיעור שניתן בבית המדרש לנשים בבית מדרשה בירושלים, בשנה"ל תשס"ח (שנת השמיטה), במהלך לימוד רציף של משניות מסדר נזעים, תורה לעמיתו הרב ר"ר יהודה ברנדס ראש בתי המדרש בבית מדרשה ולחיותה דויטש על הערותיהם המועילות.

1 ראו ריש פרק ב במשנה חלה.

2 במדבר טו, יז-כ.

3 משנה, חלה ג, א-ג.

בעיסתו חשש איסור. בהתאמה, המפריש חלה מעיסה שהיא פחותה מכשיעור, כאילו לא עשה כלום ואותה חלה היא למעשה חולין כשהייתה.⁴ נראה שדין זה של שיעור העיסה הוא למעשה גדר של דין דאורייתא.⁵

יצוין כי בכל המצוות התלויות בארץ לא מצאנו מצווה שיש בה "תנאי סף" כמותי לקיומה. לדוגמה, הפרשת תרומות ומעשרות אינה תלויה בכמות היכול ותופרש ברב או במעט, ערלה אינה תלויה במספר העצים ויש להקפיד על שלוש שנות ערלה בעץ בודד כמו במטע שלם, גם ביכורים אינם תלויים בכמות האילנות והפרות שהניבו ונראה במבט ראשון שמדובר בדין ייחודי במובנו זה.⁶

מספר מקורות תנאיים עוסקים בשאלה מהו שיעור העיסה שבו מדובר. מעיון במקורות ניכר שאין אחידות בנוגע לשיעור זה. בחלק מן המקורות מתואר השיעור באופנים השונים אך כמעט זה מזה, ונראה שאין הכרח להעמידם כמקורות חולקים. אולם, עדיין יש לברר מהו מקור הפער הקטן בין השיעורים שהוצבו כנצרכים לעיסה כדי לחייבה בהפרשת חלה. בחלק מן המקורות מובאת מחלוקת ולעתים מובעות בהם עמדות שאין להן זכר במקורות אחרים. מטרתנו לברר את מגוון השיטות באשר לשיעור העיסה החייבת בחלה, מאיזה עיקרון חישובי נגזר שיעור גודלה של העיסה לצורך חיובה במצווה זו, ואיזה עיקרון מובע באפשרויות ההלכתיות השונות.

במבט ראשון נראה שהעיון המדוקדק בפרטי החישובים של השיעורים אין בו אלא אינפורמציה טכנית, חשבונאית, ואין בו כל משמעות רוחנית מעבר לדקדוק ההלכה. יתר על כן, ידוע ששנים רבות לא ייחסו חשיבות רבה לדיוק בשיעורים ובדרך כלל נסמכו על אומדן מקובל שהיה קרוב לשיעורים הידועים. כך לגבי אכילת כזית מצה בפסח, שלא היה מי שהקפיד על משקל מדויק שלה,⁷ וכך גם לגבי שיעור העיסה החייבת בחלה.⁸ החזון אי"ש (במאה ה-20) פעל בתקיפות כדי לעורר את הדיוק במידות ושיעורים.⁹ הקהילות יעקב, בעקבותיו, יצר תשתית הלכתית ושפה מבוררת שאפשרו את ביטול המנהגים המקובלים כבעלי תוקף הלכתי בתחום השיעורים. לצורך כך, הוא טבע ביטויים חדשים המבחינים בין מנהג שיש לו תוקף הלכתי לבין מנהג שאין לו תוקף הלכתי. וכדבריו:

4 רמב"ם, הלכות ביכורים ו, טז.

5 שאלה זו נתונה כנראה במהלכות במשנה, חלה ד, ד: "הנוטל חלה מן הקב רבי עקיבא אומר חלה חכמים אומרים אינה חלה", כך לפי הריב"ם ע"ב בעקבות הירושלמי ד, ד (נט ע"ד) אבל ראה פירוש המשניות לרמב"ם, שטוען שאין שיטה הסבורה שיש חלות שם חלה בעיסה ששיעורה פחות משיעור שנתנו חכמים אלא שר' עקיבא נוטה לדעת שמאי ששיעור זה הוא של קב (משנה, עדויות א, ב).

6 בעיקר יש לשים לב לעובדה שאין לכאורה שוני מהותי בין עיסה שיש בה שיעור לבין עיסה שגודלה פחות מכשיעור. להבדיל, למשל, מהגדרת שדה לעניין שמיטה, שההבחנה בין שני עצים בודדים לבין שלושה עצים היא מתבקשת. אמנם נראה שבאותו אופן הוגדרה ערוגה באיסור כלאיים כיחידת שדה בסיסית לעניין דין כלאיים, ראו מאמרי בעניין "דין ערוגה ומשמעותה", טרם פורסם.

7 וראו משה הירי, מקראי קודש, הלכות ליל הסדר, תקצט-תרלז, בעיקר בעמוד תרכה.

8 שו"ע, יורה דעה שכד, א וברמ"א שם.

9 הוא גם חלק על שיטת המדידה שהייתה נהוגה קודם לכן והגריל את המידות פי שניים בערך.

שיעור העיסה החייבת בחלה ומשמעותו

הנה לא עלתה על דעתי להיות מורה הוראות בדין זה כי נפשי יודעת מאד מיעוט ערכי עלי, ובשגם כי למעשה כבר יש לנו הנדאה ברורה מרבינו הגדול מרן החזון אי"ש זצ"ל לה"ה אשר בעניין האגודל אין ספק כלל שהוא בערך 24 מ"מ... גם בעניין הביצה הייתה הוראתו להחמיר לכפול את השיעור בהוראת הצ"ח והגר"א ז"ל וחתם סופר... והנה אני שמעתי באומרים לי כי נמצאים אנשים אשר טוענים בענייני השיעורים שהם סומכים על המנהג... גם בעניין שיעור חלה... והנה אינני נכנס כאן לדון ע"ד כוחו ותוקפו של מנהג למאן דלא ברירא לו האיך ההלכה אי ראוי לסמוך עליו נגר גדולי הדורות רשכבה"ג שעמדו על הבירור... ועיין עיקרי דיני מנהג בפ"ח או"ח סימן תצ"ו ובשר"ח מערכת מנהג ועיין חזו"א קונטרס השיעורים סק"ח...¹⁰

מדבריו משמע שמנהג יהיה כר תוקף רק אם הוא מקושר עם ההלכה. על תהליך המעבר מחיים של מסורת ומנהג לחיים מרודים הלכתניים, ועל הרקדנות בנושא השיעורים כדוגמה לכך, כתב ר' חיים סולוביצ'יק.¹¹ הוא מנמק את הגורמים ההיסטוריים והחברתיים של התופעה בהתפוררות הקהילות וחורבן במאה העשרים ותולה את המפנה במהפכה של החזון אי"ש.¹²

נקודת המבט הייחודית במאמר זה היא שדווקא מתוך עיוננו בפרטי החשבונות יתגלה שההבדלים המספריים משקפים תובנות משמעותיות ברבר מהותה של חלה. זוהי דוגמה גאה לרעיון הידוע של הראי"ה קוק על ההלכות הקצובות, בחינת "שחורות כעורב" – שיש בהן לפעמים פן מצמצם ומעיק, אם לא מזהים את השרשים העמוקים שלהן בעולמות הרוחניים הגבוהים.¹³ הברכה בחזרה לשיעורים מדויקים תצמח אם נדע להפנות מבטנו מעבר לקפדנות ולחרדה לקיום המצווה כהלכתה אל התוויה הפנימית והערך המוסף שמעניקים לנו תשומת הלב לפרטי המצווה ורקדוקיה.

שיעור הקמח בעיסה החייבת בחלה

באחדים מן המקורות התנאיים נמצא ששיעור הקמח בעיסה החייבת בחלה יהיה חמישה רבעי (5/4) קב. במפורש נמצא השיעור הזה במשנת חלה:

חמשת רבעים קמח חייבים בחלה. הם ושארין וסוכן ומורסנן חמשת רבעים חייבין...¹⁴

10 הרב חיים קנייכסקי, שיעורין של תורה, קונטרס מספר קהלות יעקב, (בני ברק) מהדורה שנייה תש"ג, בהקדמה לספר עמ' ה.

11 H. Soloveitchik, "Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy", *Tradition* 28 (4), 1994, בעמ' 64-130, ראו בעיקר עמ' 66 ואילך.

12 להרחבה ראו ב' בראון, החזון איש: הלכה אמונה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, תשס"ג, עמ' 181-192.

13 אורות הקודש א, יט. קובץ ג כשמונה קבצים, אות רג.

14 משנה, חלה ב, ו. יצוין כי השימוש בשיעור זה מופיע במשנת חלה בכמה מקומות, ראו למשל, א, ד נג, א.

בעקפין נמצא השיעור הזה אף בתוספתא, שם מבואר דין צירוף של שאור לעיסה על יסוד ההנחה שיש להגיע לכרי שיעור עיסה מקמח של חמישה רבעי הקב.

הנוטל שאר מעיסה שלא הורמה חלתה הרי זה מביא קמח ממקום אחר ומצרפו לחמשת רבעים לחייב עליו לפי חשבון.¹⁵

אולם, בספרי מבואר ששיעור הקמח בעיסה צריך להיות "חמישה רבעים קמח ועוד". כלומר, בתוספת מסויימת שלא נתבאר שיעורה. וכך נאמר בספרי:

כיון שנותנת מים מגבהת חלתה, ובלבד שיהא שם חמשת רבעים קמח ועוד, כדי שיהא בהן כשיעור.¹⁶

שתי הרעות, זו שבמשנה ושבתוספתא מחד גיסא, וזו שבספרי מאידך גיסא, נראות כמבט ראשון כשתי שיטות דומות עד שיש לתהות אם אינן מביעות עיקרון זהה במילים שונות. על פניו, ניתן ליישב את שתי השיטות ולטעון שהמשנה המדוברת על חמישה רבעי קב מציינת את השיעור המקסימלי של עיסה הפטורה מחלה, ואילו הספרי המדבר על חמישה רבעי קב ועוד מדבר על השיעור המינימלי לחיוב בחלה. במידה מסויימת גם בלי הפער שבין המקורות ניתן היה לתהות מהו השיעור המובע במשנה. כפי שמצאנו בירושלמי מחלוקת בין רבי אבינא ורבי יוסי בי רבי בון לגבי פרשנות השיעור שבמשנה. שניהם נחלקו בפירושה של משנת חלה א, ד, הקובעת פטור על פחות מחמישה רבעים:

ופחות מחמשת רבעים בתבואה. אמר רבי אבינא: הוא אמרה בשהיו פחות מחמשת רבעים, אבל אם היו חמשת רבעים מצומצמין לא בדא... רבי יוסי בי רבי בון בשם רבי אבונא: הדא דאיתמר כשהיו יותר מחמשת רבעים, אבל אם היו חמשת רבעים מצומצמין פטורה מן החלה.¹⁷

משמע מהירושלמי שאין אפשרות לקבוע באופן חד משמעי אם השיעור שנקבע במשנה הוא עד ועד ככלל או לא. רבי אבינא סובר שבחמישה רבעי קב כבר ישנו חיוב חלה ואילו לשיטת רבי יוסי בי רבי בון כשיעור כזה עדיין פטורים מן החלה. לשיטתו, יש צורך בחמישה רבעים ועוד. הרי שאין חובה לפרש את המשנה והמקורות הרומים לה כנתונים במחלוקת עם ספרי במדבר, אלא לבאר שהספרי מציע פירוש אפשרי במשנה עצמה. אולם, בספרי זוטא מוצגות שתי הרעות הללו כרעות חלוקות וכשתי שיטות תנאיות. לפיכך, נראה שבמקורות התנאיים נשללת אפשרות פרשנית הרמוניסטית המיישבת את הפער שבין המקורות.

15 תוספתא, חלה (ליברמן) ב, ב.

16 ספרי במדבר פסקא קי.

17 ירושלמי, חלה א, ג (נז ע"ד).

שיעור העיסה החייבת בחלה ומשמעותו

”מלחם הארץ” ולא כל לחם, פרט לעיסה קטנה. איזו היא גדולה? שבעת רבעים של מדבריים וקב וחצי ירושלמיים שהן חמשת רבעים משלנו. ר' יוסי אומר חמשת רבעים מתוקין¹⁸ לפטור.¹⁹

הספרי זוטא מביא את שיטת תנא קמא ואת שיטת ר' יוסי. לפי שיטת תנא קמא על מנת לחייב בחלה די בחמשת רבעי קב ”שלנו”. ואילו לפי שיטת ר' יוסי – אם מדובר בעיסה שיש בה רק חמשת רבעי הקב קמח, הרי שהעיסה פטורה מן החלה. יש להסיק מכך שלשיטתו שיעור המינימום לחיוב חלה הוא כפי השיטה הסתמית שנמצאת בספרי – שיעור של חמשת רבעים ועוד.²⁰ בהמשך ננסה לבאר מהו אותו ”ועוד”.

לעומת המקורות הללו, במשנת עדויות מצויה עדות על מחלוקת רחבה יותר, שאין לה כל רמז במקורות הראשוניים המאגרים את הנושא של הפרשת חלה. במשנה זו נמצאת מחלוקת מרובעת ומתגלה בה גם מקור השיטות.

שמאי אומר מקב לחלה, והלל אומר מקביים. וחכמים אומרים לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא קב ומחצה חייבים בחלה. ומשהגדילו המדות אמרו: חמשת רבעים חייבין. רבי יוסי אומר: חמשה פטורין חמשה ועוד חייבין.²¹

לפי המשנה הזו לשיטת שמאי קב חייבים בעיסה מחייב בהפרשת חלה, ולהלל משני קבים של קמח מפרישים חלה. שתי השיטות הללו אינן מופיעות במשנת חלה כלל. בנוסף נמצאות במשנת עדויות שתי השיטות, זו של חכמים של חמישה רבעים וזו של ר' יוסי של חמישה ועוד, ממש כלשון הספרי. מה שמאשר את השערתנו ששיטת ר' יוסי בספרי זוטא היא השיטה המובאת בספרי. ושיטה זו חלוקה על שיטת חכמים שהלה מופרשת מחמישה רבעי הקב קמח. החידוש באופן הצגת הדעות במשנת עדויות הוא ששיטת חכמים מוצגת כאן כגישת ביניים, של קב וחצי. ורק שינוי במידות גרר שינוי בשיעור שהותאם לקבים החדשים ושינה את היחסים המספוריים המקוריים שבין הדעות השונות. באופן טבעי, צריך לומר שגם שני קבים או קב הן שיטות שהיו צריכות לעבור התאמה למידות החדשות. העובדה שהמשנה תרגמה למידות החדשות רק את שיטת חכמים מוכיחה ככל הנראה שההלכה כבר הוכרעה בתקופה קודמת, כממוצע שבין

18 ייתכן שצריך להיות ”מתוקין”. אחרי שהצעתי כך מסברה, ראיתי שדן בעניין הזה ליכרמן בספרו ספרי זוטא, תלמורה של קסרין, הוצאת בית המדרש לרכנים שבאמריקה, ניו יורק תשכ”ח, בעמוד 41, וציין שאכן הגרסה ”מתוקין” מצויה בילקוט כתב יד אוקספורד בשונה מדפוס סלוניקי, שבו מובאת הגרסה התמוהה שלפנינו, וראו שם הצעות נוסח שונות נוספות ואחת המוסיפה שיטה של ר' אליעזר בן יעקב לדיון. ולדעתי, דעה זו רומה לדעת חכמים.

19 ספרי זוטא פרק טו, עמ' 283 במהד' הורוביץ. ועיין בהערות המהדיר שם לשורה 20.

20 לפי דברינו אלה יש לומר שהאמוראים בירושלמי שלעיל נחלקו רק בשאלה אם הדעה המובאת במשנה היא של חכמים או של ר' יוסי. וייתכן, שהירושלמי לא הכיר את המחלוקת וככל מקרה, אף לפי הצגתנו בהמשך ייתכן שדעת ר' יוסי היא אכן שיטה נוספת להבנת חכמים ובירושלמי היא מובאת כמחלוקת אמוראים.

21 משנה, עדויות א, ב. ביאור היחסים בין המידות השונות יובא בהרחבה להלן בפרק ”גודלו של העומר”.

הלל ושמאי.²² וממילא כך גם הרבר במקורות התנאיים האחרים שהוזכרו לעיל, שם הושמטו לחלוטין דעות בית שמאי ובית הלל. אף על פי שהוכרע כדעת הממוצעת, התעוררה השאלה אם מידה זו היא מידת המקסימום או מידת המינימום. שאלה זו נותרה על כנה עד דוד תלמידיו ר' עקיבא, והיא נותרה שנויה במחלוקת ובאה לידי ביטוי גם במקורות התנאיים ה"רשמיים" של חלה.²³ תיאור זה של השתלשלות הדיון מראה שניתן לקרוא את הספרי זוטא כמבטא את המחלוקת שישנה בשיטת חכמים שנקבעה להלכה ברור קודם, כפי שמוצגת המחלוקת בשיטת חכמים בירושלמי. אלא שמהספרי זוטא מתברר שמחלוקת האמוראים בירושלמי היא למעשה מחלוקת תנאים.²⁴

בחינת המקורות המאוחרים מראה שיש לפסוק כחכמים או כר' יוסי, שיטותיהם של הלל ושמאי נדחו מההלכה ואינן נזכרות בתלמוד כלל. לעומת זאת, נראה שבמקורות מסוימים נזכרת שיטתו של ר' יוסי ובמקורות אחרים נזכרת שיטתם של חכמים ובמקורות רבים ושונים ישנו טשטוש בין שתי השיטות.²⁵

לאחר שפרסנו את מכלול השיטות שמופיעות במקורות התנאיים בנוגע לשיעור העיסה החייבת בחלה, מוטל עלינו לברר מה משקפת המחלוקת ומה עומד ביסודה.

מקור השיעורים

כיצד נגזר ומהיכן נלמד הרעיון שיש להתנות חיוב חלה בשיעור מסוים? בספרי זוטא (שהובא לעיל) מובאת כמקור דרשה הנסמכת על הביטוי "לחם הארץ":

- 22 וראו משנה, חלה ה, ד ופירוש הרמב"ם שם, שאולי ר' עקיבא עצמו דווקא סבר כשמאי ובניגוד לטענתי כאן.
 23 למעשה, יש כאן מעין רובר תלמודי בתוך המשניות עצמן. מצאתי דוגמה נוספת לכך במשניות ברכות, ובע"ה ארחיב הדיון על כך במאמר נפרד.
 24 ודוק, קטע המשנה מ"משהגדילו המידות" ועד סופה יכול להתפרש כמחלוקת בתרגום מתמטי למידות החרשות ולא בהכנת שיטת חכמים בלבד.
 25 לדוגמה, במסכת שבת עו ע"ב מובאת שיטת ר' יוסי בלבד: חמישה רבעים ועוד. אולם לרש"י אין גורסו שם "ועוד" אלא כחכמים: חמישה רבעי הקב. גם כך, רש"י מצמצם מאוד את המחלוקת המהותית שבין חכמים ור' יוסי. תוספות מסבירים שבכל מקרה ייתכן שהמישה רבעים ועוד הנזכרים שם הם קבים של ציפורי ורק לשיטת רבנו תם יש לומר שסוגיה זו היא אליבא דר' יוסי. ונראה שהתוספות פוסקים לפיכך כשיטתו. ראו לעניין זה: תוספות עירובין פג ע"ב ד"ה שבעת רבעים. נראה שהקירבה בין הדעות גררה שינויי נוסח ותיקוני גרסאות (מעבר לשינוי הנוסח הנ"ל ישנם הברלי גרסאות גם לגבי הספרי במדבר קי וגם לגבי הסוגיה בפסחים ועיין דקדוקי סופרים השלם) שינויים אלו גררו גם הברלים בפסיקת הלכה. לעניין זה ראו אנציקלופדיה תלמודית, ערך חלה, עמ' רסט הערות 855-856.

מסתבר שהיה טשטוש מסויח בין שיטת חכמים ושיטת ר' יוסי שתחילתו אולי במקורות התנאיים, שרובם הציגו את השיטות כסתמיות ולא הצביעו על קיומה של מחלוקת כלל. ואף ניתן לפרש ששיטת ר' יוסי המובאת במקורות אלה היא בעצמה פירוש אחר לשיטת חכמים כאמור לעיל. המשכה בירושלמי שנחלק בהכנת שיטת חכמים באופן שניתן לפרשה גם כזוה עם שיטת ר' יוסי ללא שנזכרת שם דעת ר' יוסי כלל. ומאוחר יותר כראשונים, שחלקם סברו ששיטת ר' יוסי זהה לשיטת חכמים אלא שהוא השתמש במידות אחרות, ועוד פירושים אחרים שנזכרו כאן המקריב את השיטות מהבחינה המהותית עד שלעיתים נדמה שבמקומות מסוימים התפרשו מקורות שלכאורה מזהים עם שיטת ר' יוסי כשיטתם של חכמים.

שיעור העיסה החייבת כחלה ומשמעותו

“לחם הארץ” ולא כל לחם, פרט לעיסה קטנה, אינו היא גדולה? ...²⁶

השימוש בביטוי “לחם הארץ” במקור לדרשה שנוגעת לגודל הלחם, מגדיר למעשה שני מושגים – “לחם” הפטור ו“לחם הארץ” שחייב. ההבחנה בין שיעור הפטור והחייב נובעת מהדיוק בהבחנת לשון הכתוב, בין “לחם” סתם, לבין “לחם הארץ” המחויב בחלה. מרגע שמגדירים את החייב על לחם הארץ ולא על כל לחם, מובן גם שמצווה זו אינה כה ייחודית בהגדרת שיעור המינימום. כיוון שאין בכך למעשה שיעור מינימום אלא הגדרה של החפץ עליו חלה המצוה, ממש כמו הגדרת שדה בשביעית.

לעומת זאת, התוספתא בעדויות גותנת אף היא טעם לשיטת חכמים (בלבר) אך סומכת אותה לשיעורו של המן. מידת המן הייתה “עומר לגולגולת”, היינו עומר אחד לכל נפש. על עומר זה אומרת התורה שהוא כמידת עשירית האיפה.²⁷ וכך היא לשון התוספתא:

שמאי אומר: מקב חלה, והילל אומר: מקבים. וחכמים אומרים: לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא קב ומחצה חייב בחלה שנאמר “ראשית עריסותיכם חלה”, כדי עיסתכם. וכמה עיסתכם? כדי עיסת מדבר, וכמה עיסת מדבר? כעומר, שנאמר: “העומר עשירית האיפה”.²⁸

מלשון הדרשה בתוספתא משמע שהמילה “עריסותיכם” היא מילה ייחודית שיש בה כדי לתבוע דרשה. והיא שהולידה את הקשר למן.²⁹ שני הלימודים רומזים להתמקדות שונה. הדרשה האחת מתמקדת בלחם עצמו, והשנייה – בעיסה כגוררת את הדיון בגודל העיסה המתחייב בחלה. אולם, למעשה שתיהן רומזות להצבת הלחם, הכנתו ואכילתו כמוקד הדיון, בשונה למשל מהתמקדות בחלק המופרש בחלה.

גודלו של העומר

בטרם נעבור לדון בהיבטים הרעיוניים של השיטות השונות ובקישור בין התפיסה הרעיונית לבין הביטוי החשבונאי שלהן, נציג כאן מבוא לחישוב ותרגום המידות למן העומר ועשירית האיפה ועד הצגתו כמידה הניתנת לאומד במספר ביצים. הלכה ב של התוספתא בעדויות אף היא המשך של שיטת חכמים בלבר³⁰ והיא שוטחת

26 ספרי ווטא פרק טו.

27 שמות טז, לו.

28 תוספתא, עדויות א, א.

29 יצוין שככלל פשט המילה “עריסותיכם” אינו ברור והיא יכולה להתפרש כמילה נרדפת לעיסה כשם שעשה בעל הדרשה כאן. אולם, לעומת זאת, בתרגומים הארמיים תורגמה המילה ל“אצותא”, שהיא דווקא העריבה, זו שבה נלושה העיסה.

30 אמנם יש לשים לב שאין רציפות לשונית וספרותית בין הלכה א ו-ב של התוספתא.

לפנינו את התגלגלותן של המידות והשתנות השיעורים מן המדבר אל המידות הירושלמיות והמידות של ציפורי. יוצא מהלכה זו ששבעה רבעים מדבריים ועוד הם חמשה רבעי הקב שריברו עליהם חכמים.

שיערו חכמים שבעה רבעים ועוד מדברות שהן חמש רבעים בציפורן שהן קב ומחצה ירושלמית.³¹

רש"י בפסחים מסביר את אופן החישוב שממנו נגזרים שיעורים אלה המובאים בתוספתא. ואלו דבריו:

חמשת רבעים – לוגין ציפורים, שהן שבעה ועוד מדבריים, שזה הוא שיעור העומר שהיתה עיסת מדבר שנאמר גבי חלה (במדבר טו) ראשית עריסותיכם – כדי עריסותיכם, והיינו עיסת מדבר שהוא עומר לגולגולת, והוא עשירית האיפה, והאיפה שלש סאין, וסאה ששה קבין מדבריות.³²

החישוב מורכב משני שלבים. האחד הוא המעבר מקבים ליחידות המידה הגדולות יותר של איפה, סאה ולוג, וליחידות הקטנות ממנו של ביצים. השלב השני הוא ההתאמה של מידת הקב עצמה למידות שונות שנהגו בתקופות השונות. בשלב הראשון רש"י עורך את ההתאמה בין היחידות כולן, כשמידת הקב המשמשת לו כבסיס היא המידה ה"מדברית" שנהגה בתקופת התורה. רש"י בחר להתייחס אליה כאל המידה הראשונית, שאליה יותאמו אחר כך הקבים הנהוגים היום.

בשלב הראשון רש"י מסביר את אופן החישוב כך: עיסת מדבר הייתה של עשירית האיפה. עשירית איפה היא עשירית מ-18 קבים מדבריים. כלומר, חישוב עשירית האיפה הוא כך:

$$1 \text{ איפה} = 3 \text{ סאים}$$

$$1 \text{ סאה} = 6 \text{ קבים מדבריים}$$

$$6 * 3 = 18. \text{ מכאן שכל איפה היא 18 קבים מדבריים.}$$

חשוב עישור שבהן, ותמצא שבעת רבעי קב וכיצה וחומש ביצה, כיצד, חלק שלש סאין שהן שמונה עשרה קבין ועשה מהן רבעי קב, היינו לוגין – ותמצא בהן שבעים ושונים לוג,

$$1 \text{ קב מדברי} = 4 \text{ לוג}$$

$$\text{לפיכך: } 4 * 18 = 72. \text{ מכאן שכל איפה היא של 72 לוג.}$$

אם כך, עשירית האיפה היא עשירית של 18 קבים מדבריים, ולמעשה עשירית של 72 לוגים.

31 תוספתא, ערויות (צוקרמאנרל) א, ב.

32 רש"י, פסחים מח ע"ב. כאופן כללי המפתח ליחסים שבין המידות השונות הוא כזה: 1 כור = 10 איפה. 1 איפה = 3 סאים. 1 סאה = 6 קבים. 1 קב = 4 לוגים. 1 לוג = 6 ביצים.

שיעור העיסה החייבת בחלה ומשמעותו

טול עישור של שבעים – הרי שבעה, והשנים הנשארים – שתים עשרה ביצים הן, עישור שלהן – ביצה וחומש ביצה, הרי שבעת רבעים ועוד, והוא ביצה וחומש ביצה,

חישוב העשירית מ-70 הלוגים נעשה כך: עשירית מ-70 היא 7 לוגים. 2 הלוגים הנותרים הם 12 ביצים (כל לוג הוא 6 ביצים). עשירית מ-12 ביצים היא 1.2 ביצים. כלומר ביצה וחמישית ביצה.³³ מכאן פונה רש"י להסביר כיצד תורגם חישוב זה לקבים הירושלמי והציפורי. כאשר המידות גדלו בכל פעם בשישית מלבר.

$$72:10=7(2)$$

2 הלוגים הנותרים יתורגמו לביצים:

$$1 \text{ לוג} = 6 \text{ ביצים}$$

$$12:10 = 1.2$$

יוצא שעשירית האיפה היא 7 לוגים וביצה וחמישית ביצה (0.2) שהם 43.2 ביצים בסך הכל, שהם שבעה רבעי קב מדבריים ועוד. כל רבע קב מדברי הוא אפוא מעט יותר מ-1 לוג או 6.17 ביצים.

מכאן עובר רש"י לדון בהצגת המספר בערך של קב. מהקב המדברי אל הקב הציפורי:

ובירושלים הוסיפו על המדות שתות מלבר, שהוא חומש מלגו, שנתנו ששה מן הראשונים בתוך חמשה האחרונים – הרי ששת רבעים הראשונים נעשו חמשה, והרובע וביצה וחומש הנשארים נעשו רובע, שהרובע שש ביצים, עשה מהן חמש ביצים גדולות, והביצה וחומש ביצה נעשית ביצה גדולה שניתוסף עליה חומשא מלגו, והוא שתות מלבר – הרי שש ביצים גדולות, והוא רובע קב גדול, הרי עומר המדבר ששה רבעים ירושלמיים, וסאה ציפורית עודפת על ירושלמית שתות מלבר, כדאמר בעירובין (פג, א), הרי עומר שהיה ששה רבעים ירושלמיים נכנס בהמש ציפוריים.

על פי רש"י, המעבר למידות ירושלמיות הוא של שישיית מלבר. כלומר, שמתוך המידה של שבעה רבעים מדבריים "ועוד" (שהוא ביצה וחומש ביצה), שישה רבעים מדבריים זהים בערכם לחמישה רבעים ירושלמיים מלבר. והתוספת של ביצה וחומש יחד עם הרבע נותנים במידה ירושלמית רבע קב נוסף מלבר. בסך הכל הפכו שבעה רבעים ועוד לשישה רבעי קב. ניתן להבין זאת בנקל אם נסתכל על הנתונים באופן אחר: אם רבע קב מדברי הוא 6.17 ביצים, כלומר 6 ושישית בקירוב, ואילו קב ירושלמי גדל בשישית ולכן מכיל 7.19 ביצים, אזי 43.2 ביצים הם רק 6 קבים ירושלמיים.

המעבר הנוסף למידות ציפוריות היה שוב של שישיית מלבר. מידת הקב גדלה בשישית ולפיכך שישה רבעי קב הפכו להיות חמישה רבעי קב ציפוריים.

33 ראו מכילתא דר"י בשלה – מסכתא דרסע פרשה ה: "העומר, איני יודע כמה הוא, ת"ל עשירית האיפה. וכמה הוא עשירית האיפה? אחד משבעה רביעים ועוד. 'ועוד' זה כמה הוא? אחד מחמשה רביעי'".

למשמעותן של המידות השונות

א. מידת האכילה הראויה

1. שיטת חכמים

הרעיון להסמיך את שיטת חכמים בנוגע לגודל העיסה לגודלו של העומר המדברי פותח בפנינו אפיק רעיוני שלם.

בתורה מובא שיעורו של המן בספר שמות:

וְהַדָּבָר אֲשֶׁר צִוָּה ה' לְקַטֹּוּ מִמֶּנּוּ אִישׁ לְפִי אֲכָלוּ עֹמֶר לְגִלְגָּלֶת מִסֶּפֶר נַפְשֹׁתֵיכֶם אִישׁ לְאִשֶׁר בְּאֵהָלוֹ תִקְחוּ: וַיַּעֲשׂוּ כֵן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּלְקְטוּ הַמֶּרְכָּה וְהַמַּמְעִיט...
וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר צִוָּה ה' מֵלֵא הָעֹמֶר מִמֶּנּוּ לְמִשְׁמֶרֶת לְדַרְתֵיכֶם לְמַעַן יֵרְאוּ אֶת הַלָּחִים אֲשֶׁר הָאֲכָלְתִּי אֶתְכֶם בַּמִּדְבָּר בְּהוֹצִיאִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אֱהֲרֹן קַח צִנְצָנֶת אַחַת וְתֵן שָׁמָּה מֵלֵא הָעֹמֶר מִן וְהִנֵּחַ אֹתוֹ לְפָנַי ה' לְמִשְׁמֶרֶת לְדַרְתֵיכֶם: כְּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶל מֹשֶׁה וַיַּנְיִיחֵהוּ אֱהֲרֹן לְפָנַי הָעֵדֻת לְמִשְׁמֶרֶת: וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אָכְלוּ אֶת הַמָּן אַרְבָּעִים שָׁנָה עַד בָּאָם אֶל אֶרֶץ נוֹשָׁבֶת אֶת הַמָּן אָכְלוּ עַד בָּאָם אֶל קְצֵה אֶרֶץ כְּנָעַן: וְהָעֹמֶר עֲשֵׂרִית הָאִיֶּסָה הוּא.³⁴

על פי האמור כאן, העומר היה מידתו הקבועה של המן לכל נפש.³⁵ יש לשער שמידה זו הניתנת משמים אמורה לענות על הצורך הבסיסי של האדם כמוזון, ולהזין אותו במידה הראויה והמדויקת. לפיכך, יש לומר שחכמים סברו שחובת הפרשת חלה מתחילה מאותה נקודה שבה האדם מגיע לרמת תזונה הראויה לו. ויש לו "כדי סעודתו".

הגמרא בעירובין מביאה ברייתא שהיא כמעט וזהה ללשון התוספתא, ובה תוספת הבנה ברוח

זו:

תנו רבנן: ראשית ערסתכם — כדי עיסותיכם. וכמה עיסותיכם? כדי עיסת המדבר. וכמה עיסת המדבר? דכתיב והעמר עשרית האפה הוא. מכאן אמרו: שבעה רבעים קמח ועוד חייבת בחלה, שהן ששה של ירושלמית, שהן חמשה של ציפורי. מכאן אמרו: האוכל כמדה זו, הרי זה בריא ומבורך, יתר על כן — רעבתן, פחות מכאן — מקולקל במעיו.³⁶

נמצא ששיעור חלה נצמד לשיעורי האכילה שקבע הקב"ה לאדם כדי ללמד את האדם לקבוע סעודה במינונים הראויים לו, שלא יהיה רעבתן מדי מצד אחד ולא ירעיב את עצמו מצד שני. כשיעור חיוב בחלה גנוזה, אם כן, החובה לשמירה על גופו של האדם מסיגופים, אך גם מפני תאוות האכילה וההסתאבות המיותרת.

34 שמות טז, טז-לו.

35 מעניין לשים לב שמנושא המן גם נגזר תוכנו של העינוי ביום כיפור כאיסור אכילה ושתייה. ראו לעניין זה

יומא ער ע"ב-עו ע"א.

36 עירובין פג ע"א.

שיעור העיסה החייבת בחלה ומשמעותו

בדומה, מצאנו שיעורים כאלה בהלכות מצוות עונה, עם הנחיות והדרכות רוחניות ומעשיות שמטרתן להרריך את האדם לחיות עם אשתו בשמחה מצד אחד, אך מצד שני, שלא להפוך את מצוות עונה למקור הוללות ולהתמקדות בצד החומרי של צורכי האדם מעבר למידה הראויה.³⁷ ההסבר המקשר בין מידת האכילה הראויה לבין השיעור הקבוע לחלה מורה כי ההלכה הפרטנית יש בה הדרכות רוחניות גם בנושאים שבאופן פשוט היינו סבורים שאין בהם צורך בחקיקה ולא היינו מצפים בהם לקביעת עמדה חד משמעית מצד ההלכה. והנה מתברר שהתורה לא הזניחה אף את צדדי ה"רשות" של החיים. תחומים שאין בהם היבטי איסור והיתר ממשיים בכל זאת זכו לטביעות אצבעותיה של ההלכה.

יש לשים לב שהסוגיה בעירובין ראתה בשיעור העיסה שיקוף מדויק של צורכי האדם, לא פחות ולא יותר. מכאן עולה השאלה, האם ייתכן שחבוייה כאן תפיסה לפיה ישנו שיעור קבוע להפרשת חלה, כזה שאינו שיעור מינימום או מקסימום אלא השיעור המדויק שרק ממנו מפרישים חלה, כיוון שבכמות הזו בלבד שרויה הברכה וישנה התאמה שלה לצורכי האדם? מסתבר יותר לומר שמכיוון שלחם יכול להתחלק בין כמה אנשים ובררך כלל גם אינו נאפה לאדם אחד או לסעודה אחת בלבד, אין מקום להגביל את כמות העיסה כלפי מעלה. ככל הנראה אין שיעור מקסימום לעיסה החייבת בחלה. אולם, כפי שנראה להלן, יש בכל זאת הבדל בין חיוב ההפרשה מעיסת בעל-הבית לבין חיוב ההפרשה מאפייה בכמויות גדולות – של הנחתום.

כאמור, הסבר זה מעניק משמעות לשיטת חכמים בלבד, ועדיין נשאר לברר מהי משמעות המספרים והגבולות שהציבו החולקים על שיטת חכמים ומאין גזרו את הוראתם.

2. שיטת ר' יוסי

א. פער טכני: תרגום מתמטי שונה

רש"י והמאירי מציעים להשוות מבחינה רעיונית עקרונית את שיטת ר' יוסי לשיטת חכמים. להבנתם, ר' יוסי סובר ממש כחכמים, אלא שחכמים ור' יוסי נחלקו בשאלה הריאלית של מידת המדבד בלבד.³⁸ לדעת ר' יוסי ביצי מדבד היו "שוחקות" כלומר גדולות יותר, ולכן תרגומן ל-43 ביצים וחומש ביצה של ימינו חסר מעט מן המידה המקורית. לפיכך, ר' יוסי דורש מידה מעט גדולה יותר כדי להתאים בין המידות. רש"י מציין כך במסכת שבת:

37 מצד אחד תקנת טבילה שנתקנה כדי שלא יהו מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים (כרכות כב ע"א) ומצד שני המצווה לשמח את אשתו (בבא בתרא י ע"ב) ועוד מקורות רבים לכאן ולכאן. וראו הרב שג"ר, ויקרא את שמם אדם, אפרת תשס"ה, מצוות עונה, עמ' 193-233; נהלך ברג"ש, הוצאת מכון כתבי הרב שג"ר, תשס"ח; וכן יהודה כרנסקי, מדע תורתך, כתובות ב, עמ' עט ואילך (הוצאת המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים [ירושלים] תשס"ח, עמ' 17-58). הקשר הרעיוני והתייחסות דומה באכילה וב"אכילה" מצוי בנקודות נוספות ואכמ"ל.

38 ראו לעיל הערה 24.

חמשה ועוד חייבין — דסבר ר' יוסי: מדה מדברית היו ביצים גדולים משלנו...³⁹

דברי המאירי נאמרו אף הם ברוח זו:

...אלא שר' יוסי אמר חמשה פטורים ועוד חייבין מפני שהיו לדעתו ביצי מדובר שוחקות...⁴⁰

ב. תוספת לביטחון

הסבר אחר לפער שבין שיטת ר' יוסי וחכמים ניתן בדבריו של המאירי על ידי היבט דיאלי אחר, החשש שמא עם עיבורה של העיסה תפחת כמות הדגן הבסיסית שבה. לפי הבנה זו, התוספת שדורש ר' יוסי היא בסך הכל טווח ביטחון שנועד להבטיח שבעיסה אכן תהיה הכמות הנדרשת אף לפי שיטת חכמים.⁴¹ היא באה לבטא את החשש המתמיד של האדם שאינו יכול לכוון ולדייק כחוט השערה. ממש כשם שמצאנו בעניינה של תוספת שבת, כך אין לסמוך על מדידות מדויקות לצורכי הכנת עיסה חייבת.

ויראה שחכמים שערו ועוד מפני שאי אפשר שלא ילך ממנה לאיבוד והוסיפו בה מעט להשאיר המדה בלא חסרון וכבר ביארנו בה דרך אחרת בערוכין ובפסחים.⁴²

ג. חשיבות החלק הנותן לאחר הפרשה

שתי הגישות הפרשניות הללו (שיטת רש"י והמאירי, ההברל החישובי ותוספת טווח הביטחון) בעיקרון מסבירות את הברלי השיעור הקטנים בשיקולים טכניים. אולם דעת התוספות מציעה גם למחלוקת זו טעם בעל משמעות מהותית ורעיונית: לעומת הפרשנים הללו, התוספות בעירובין מציעים פירוש אחר לשיטת ר' יוסי, לטענתם של בעלי התוספות שיטת ר' יוסי זהה למעשה לשיטת חכמים רק בהנחה הבסיסית שיש לזהות בין העיסה החייבת בחלה ושיעורה לבין שיעורו של המן במדבר. אבל השוני באופן החישוב אינו נובע מפער בגודל המידות. רבינו תם מפרש שלשיטת ר' יוסי יש לומר שהעיסה הנותרת לאחר הפרשת החלה היא קובעת את השיעור המינימלי של הדגן בעיסה. וכדבריו:

39 רש"י, שבת טו ע"א.

40 בית הבחירה למאירי, שבת טז ע"א.

41 עיקרון דומה נמצא במקורות חר"ל כבר בספרי במדבר פ"טקא ק"י: "חתנו לה' תרומה למה נאמר? לפי שהוא אומר חלה תרימו תרומה. אבל, לא שמענו שיעור חלה ת"ל תתנו לה' תרומה עד שיהא בה כדי מתנה לכהן. מיכן אתה אומר שיעור חלה של בעל הבית אחר מעשרים וארבעה ושל נחתום אחר מארבעים ושמונה. (אמר ר' יהודה מפני מה אמרו חלה של בעל הבית אחר מבי"ר ושל נחתום אחר מארבעים ושמונה?) לפי שהאיש עינו יפה והאשה עינה רעה וכשתפחות לא תפחות מארבעים ושמונה לכך נאמר חתנו לה' תרומה, עד שיהא בזה כדי מתנה לכהן ובוה כדי מתנה לכהן. מיכן אמרו בעל הבית שעושה משתה לבנו אחד מעשרים וארבעה והאשה שהיא עושה ומוכרת בשוק אחר מארבעים ושמונה". מובע כאן הרעיון שאחד מעשרים וארבעה הוא טווח בטחון למנה האמתית הנדרשת של 1/48. רק שבאן הטווח נלקח כנגד עבירה מכוננת ולא כנגד טעות אנושית. וכי ביסוד החילוק בין דין נחתום ודין בעל הבית הוא עניין מגדרי ודבר ה"כתוב" בהווה.

42 בית הבחירה למאירי, שבת טז ע"א. ואפשר שזו כוונת הספרי במדבר ק"י שהובא לעיל באמרו: כדי שיהא כהם כשיעור.

שיעור העיסה החייבת כחלה ומשמעותו

ומפרש רבינו תם דסבר רבי יוסי דראשית עריסותיכם היינו דלאחר הפרשת ראשית, דהוא חלה, ישאר שיעור עריסותיכם, דהיינו עיסת מדברית. וההוא ועוד היינו כדי חלה.⁴³

לדברי רבינו תם, שיעור העיסה החייבת כחלה לפי ר' יוסי הוא חמשת רבעים ועוד כיוון שאותו "ועוד" הוא התוספת שתופרש כחלה כך שבידי האדם תישאר העיסה בכמות הראויה לאכילה, כמידתו של המן. לפי הסבר זה נראה שאין שוני רעיוני בין שיטת חכמים ושיטת ר' יוסי, שניהם מציינים לאותו מקור רעיוני רוחני, אולם הפער ביניהם מתגלה כפער בין תפיסת ה"נטר" לתפיסת ה"ברוטו". לשון אחר, השאלה היא האם אנו מתייחסים לעיסה שממנה אנו צריכים להפריש את החלה, או שמא אנו בוחנים את המידה שתיוותר בידי המפריש לצורך אכילתו לאחר שיתן את החלק שנתבקש לתת לכוהן.

פירושו של הריטב"א נסמך על אותה הבנה ונראה שהריטב"א סבור שהסמכת דין חלה למן מחייבת את קביעת השיעור כר' יוסי, כיוון ששיעור המן הוא שיעור האכילה. לכן, ודאי שצריך להעמיד את שיעור העיסה בכמות כזו שלאחר ההפרשה יישאר בידי האדם השיעור הנכון לסעודתו. וכך לשונו:

וטעם היתירות הזה לפי מאי שאמרו במתניתא בעירובין (פ"ג ב') כל האוכל כשיעור הזה הרי הוא ברוך ומבורך פי' כשיעור עיסת מדבר, והוצרך ועוד לשיעור חלה דבעל הבית שהוא חלק אחר [מכ"ד], פי' שישאר לבעל הבית הרבעים לבד החלה כראמרין במסכת חלה (ערוית פ"א מ"ב), ואף כי אין לה שיעור מן התורה כל שהוא מיהא בעי, כן כתב רבינו תם ז"ל.⁴⁴

מבין השיטין עולה שיש בפרשנות זו של דברי ר' יוסי נתון נוסף. לפי פירושים אלו, אותה תוספת "ועוד" שעליה מדבר ר' יוסי צריכה להיות במידה כזו שלאחר הפרשתה יישאר בידי המפריש שיעור של עשירית האיפה. המאירי מבסס את החישוב שלו על ברייתא במסכת עירובין שבה מובאת מחלוקת בין ר' יהודה ור' יוסי בשיעורו של חצי פרס לעניין אחר, שם רבי יוסי קובע במפורש שיעור המבוסס על ביצים שוחקות, ורבי שיער שזה למעשה שתי ביצים "ועוד". והגמרא מסבירה שאותו "ועוד" הוא אחד מעשרים בביצה. כלומר, לכל ביצה יש להוסיף תוספת כזו של 1/20 ביצה. וזה לשון הברייתא:

דתניא: כמה שיעור חצי פרס – שתי ביצים חסר קמעא, דברי רבי יהודה. רבי יוסי אומר: שתי ביצים שוחקות. שיער רבי שתי ביצים ועוד. כמה ועוד? אחד מעשרים בביצה.⁴⁵

בהתאמה ובהתבסס על הברייתא, אפשר לחשב מהו אותו "ועוד" הנוסף ביחס לכמות של חמישה רבעים. לכל ביצה יש להוסיף עוד רבע מחמישית ביצה (1/20) ובסך הכל על כמות של 43 ביצים

43 תוספות, עירובין פג ע"ב.

44 חידושי הריטב"א, פסחים מז ע"א.

45 עירובין פג ע"א.

וקצת יש להוסיף 43/20 שהם קצת יותר משתי ביצים. כפי שמחשב המאירי:

...אלא שר' יוסי אמר חמשה פטורים חמשה ועוד חייבין מפני שהיו לדעתו ביצי מדבר שוחקות והוא שאמרו שם אחד מעשרים כביצה בכל ביצה ושיעור התוספת בין הכל כשני ביצים ועוד מעט...⁴⁶

מעניין לראות שאם נבחן את משמעותה של התוספת הזו לכמות העיסה, נראה שהיא מובילה אותנו לכמות כוללת מחוייבת של 45 ביצים וקצת, ואמנם שיעור כזה של עיסה בהפרשת שיעור של 1/24 מן העיסה שהוא כשיעור ההפרשה המוטל על בעל הבית⁴⁷ מותר בירי המפריש 43 ביצים וקצת, שהן שיעור עיסת מדבר!⁴⁸

ג. העיסה כחלה

שני פירושים אחרים לגמרי לשיטת החישוב של שיעורי הכמים ור' יוסי מצויים במקורות נוספים וראויים לציון כיוון שהם משקפים נקודות מבט אחרות לחלוטין על ההשתקפות הרעיונית של דין חלה במספרים ובכמויות שנקבעו כאמת מידה לחיוב ההפרשה. הראשון שאזכיר כאן הוא פירושו של הרוקח, מבעלי התוספות:

ושיעור העיסה מ"ג ביצים כמנין חלה וחומש ביצה.⁴⁹

על פי הרוקח שיעור העיסת רומז בגימטריה למילה חלה (ח – 8, ל – 30, ה – 5, בגימטריה – 43). כמוכן, השיעור המקורי ניתן בקבים ולא בכיצים ורק בתרגום למידה המאוחרת יוצא ששיעור חלה וזה לגימטריה של המילה חלה,⁵⁰ מעבר לכך, הפנייה של הרוקח לשיעור של ביצים מרחיק אותו למחוזות של דרשנות מאוחרת. הרוקח פירש את מושג החלה ושיעורו במנותק מפרשנות חז"ל ובסגנון דומה לעולם המדרש המאוחר.⁵¹ כדרכם של דרשני התקופה המאוחרת, הרבה

46 בית הבחירה למאירי, שבת טז ע"א.

47 משנה, חלה ב, ז.

48 יצוין כי לגבי מידת ועוד זה נחלקו הראשונים, ראו גם המאירי, שבת טז ע"א, ולהרחבה ראו הרמב"ם בפירושו, ותוספות שהובא לעיל למשל.

49 ספר הרוקח, הלכות חלה סימן שנו.

50 אמנם, בגאונים מופיעה הטענה שהמידות ניתנו מלכתחילה בכיצים כיוון שזו מידה שקיימת תמיד ואינה משתנה, שלא כמו שאר מידות ומשקלות. ראו לעניין זה: תשובות הגאונים – שערי תשובה סימן מו: "ולכך נתנה לנו החזרה שיעור בכיצים ובפירות שדברי סופרים על הר סיני ניתנו כרתיב ועליהם ככל הדברים לפי שהכביצים והפירות נמצאים בכל מקום כי גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שישדאל עתידין להתפזר בין האומות ומשקלן ומדתן שהיו בימי משה ושהוסיפו עליהן בארץ ישראל אין נשמרין להם...".

51 הרעיון של הרוקח נמצא גם במדרשי האגדה המאוחרים, כגון: כמדבר רבה פרשה יח, כא. צונץ-אלבק. בפרק על במדבר רבה (עמ' 125 ב"הדרשות בישראל") מציין ביחס למדרש זה שהוא לקוח למעשה ממשנתם של הראשונים "בחלקן מתוך חיבורים של רבנים מאוחרים וכיחוד של רבני צרפת. אל הסוג האחרון שייך כיהודי החלק השני של פרק י"ח הכתוב ברוח פירושים מאוחרים ויש בו ליקוטים גדולים מתוך תלמוד בבלי וויקרא רבה". על גבי זה משלים אלבק: "חלק זה במדבר רבה אינו אלא העתק מתחומא עם ההוספות הנמצאות בכתבי היר מחיבור זה. רק שתי הוספות ישנן בכמ"ד שאינן בתחומא, פ"ח טו-יז ופ"ח ה-ה, כפי המשווער

שיעור העיסה החייבת בחלה ומשמעותו

הרוקח להשתמש בגימטריות ונוטריקונים,⁵² ולכן אין לראות בפירוש זה עניין מפתיע כשלעצמו. במקרה הזה ייתכן לומר שהרוקח התכוון לתת סימן בלבד. אולם, ניתן לטעון שבעצם ההצעה וההפניה למהות המספרית של חלה יש כדי לתת כיוון מחשבה שונה על מהותה של הפרשת חלה כרעיון סגור שאין לו מקור לימוד חיצוני. מעניין גם לחשוב האם כיוון שבאופן זה חייבים לקרוא לעיסה כולה בשם חלה, אין בכך רמז לקרושה הניתנת לעיסה מעצם היותה חייבת בחלה. ומכאן, אפשר לטעון שיש בדברי הרוקח מקור לדון בקרושה האכילה הנגדרת מן המצוות התלויות בארץ המוטלות על המאכלים השונים.⁵³

כיוון פרשני דומה לזה של הרוקח מצוי ברעיא מהימנא שבזוהר:

ראשית עריסותיכם חלה תרימו תרומה וגו' פקודא דא להפריש חלה לכהן חל"ה הכי חושבניה מ"ג ביצים וחומש ביצה חד מחמש ואית חומש חד מן חמשין דאיהו י' ודא סימן מג"ן דאיהו מיכאל גבריא"ל נוריא"ל⁵⁴ (תרגום: ראשית עריסותיכם חלה תרימו תרומה וגו' מצווה זו להפריש חלה לכהן. חל"ה כך חשבונה [בגימטריה]: מג ביצים. וחומש ביצה (הוא) אחר מחמש ויש חומש שהוא אחד מחמישים, שהוא ג'. וזהו סימן מג"ן (מג + ג) שהוא מיכאל גבריא"ל נוריא"ל).

על פי הרעיא מהימנא, מ"ג ביצים וחומש רומזים למילה מגן, והחלה הופכת להיות סמל להגנה הרוחנית של עם ישראל.⁵⁵ החיבורים הקבליים פירשו בדרך חדשה לחלוטין את עניין שיעורה של העיסה לחלה ובשונה מן החיבורים שעל דרך הנגלה, ודרכם היא דרך הגימטריאות המכוונת לסימבוליות. כמו הרוקח גם דרשת הרעיא מהימנא מתייחסת לכמות הבצק כולו, כנקודת מוצא למתן פשר למצוות חלה.

יצוין שהשאלה אם השם "חלה" המופיע בתורה מתייחס לעיסה כולה או רק לחלק המופרש מתעודרת במקורות הפרשניים באופן ישיר והיא שנויה במחלוקת הראשונים גם מעבר לשאלת השיעור שעסקנו בה.

כך פסק הרמב"ם:⁵⁶ "כל המפריש חלה מברך תחלה 'אקב"ו להפריש חלה' בין בארץ בין בחו"ל". משמע שהוא מתייחס לחלק המופרש בלבד כאל ה"חלה". אך כנגדו כתב הסמ"ג בשם

גובעות הן ממדרשו של ר' משה הדרשן. והרחיב בהערות. כמו כן, מקבילות נוספות במדרשי האגדה יש במדרש אגדה (בוכר), במדבר טו, כ ובמדרש לקח טוב, שמות טז, לם כהתאמה לסגנונם של המדרשים האירופיים בימי הביניים.

52 ראו למשל א"א אורבך, בעלי התוספות תולדותיהם חיבוריהם שיטתם, עמ' 388, ושם ציין למראי מקומות נוספים.

53 פיתוח של רעיון קרושה האכילה הנובע מקיום המצוות התלויות בארץ ניתן למצוא בספר ליקוטי הלכות – הלכות סעודה הלכה ד יז ועוד.

54 זוהר – רעיא מהימנא, כרך ג (במדבר), פרשת שלח קער ע"א.

55 ראו גם ריקאנאטי, במדבר טו, כ.

56 בהלכות ביכורים ה, יא.

57 סמ"ג עשין, סוף סימן קמא.

בעל התרומה לברך על הפרשת התרומה. וכך הביא הטור לסיכום הרעות: ובשעה שיפריש החלה יברך בא"י אמ"ה אקב"ו להפריש חלה וי"א להפריש תרומה. הטור מסביר שטעם המחלוקת נעוץ בשאלה האם "חלה" משמעה העיסה כולה או שמא החלק המופרש. וכן כתב בב"י: "68... כתב שיש אומרים כן משום דחלה שם העוגה וכן כתב בעל המנהיג... והפריז על מדותיו לומר שכל המברך להפריש חלה טועה הוא דחלה היא העוגה..."⁵⁸. כאמור, נראה שהבחירה לדבר על העיסה כולה כעל החלה טוענת לקידוש כל העיסה והלחם בעקבותיה על ידי הפרשה.

ג. בין ערך העיסה לערך הנתינה

מקור להסבר מעניין נוסף נמצא בתקופה מוקדמת יותר בדברי הגאונים:

ולענין השיעור ששאלתם הרי הוא חתוך במשנה כאשר אמרתם. ובאומד סגיא, ולא זמי למעשר דתנן ביה (אבות א, טז) ואל תרבה לעשר אומדות. ואעפ"י שאם הוציא פחות מכשיעור כבר יצא מידי טבל... אבל מי שרעה עינו והוציא פחות יש עליו עון. אבל ודאי אם לא היתה העיסה יתירה על חמשת רבעים אלא שיעור ועוד שהוא מ"ג ביצים וחומש ביצה אם הוציא ממנה פחות מאחד מארבעים ושמונה כאילו לא הוציא כי הכת' אמר ונתתם (במדבר יח, כח) ואין בו כדי מתנה.⁶⁰

הסבר זה של הגאונים מבוסס, ככל הנראה, על דרשת הספרי:

"תתנו לה' תרומה" למה נאמר? לפי שהוא אומר "חלה תרימו תרומה", אבל לא שמענו שיעור חלה, ת"ל "תתנו לה' תרומה" עד שיהא בה כדי מתנה לכהן. מיכן אתה אומר: שיעור חלה של בעל הבית אחד מעשרים וארבעה ושל נחתום אחד מארבעים ושמונה.⁶¹

מדברי הגאונים עולה גישה חדשה לגמרי, לפיה הדגש אינו על אכילת האדם, אלא על שיעור ההפרשה. לפי דברי הגאונים חישוב גודל העיסה המינימלי נובע מהצורך בהפרשה שיש בה כדי שיעור "נתינה". עד עתה ראינו שדרשת השיעור נסמכת על הביטוי "לחם הארץ" שהוא ככל הנראה לחם גדול יותר, או על הקשר לשיעור האכילה הנובע ממנת המן. לעומת זאת, הגאונים סומכים את הטעם הניתן על ידיהם לשיעור העיסה הנדרש לצורך חיוב בהפרשת חלה, בדרשה חדשה ובשימת הדגש על ביטוי אחר המצוי בפסוקי התורה בציווי על הפרשת חלה. הדגש בפסוק מועבר ממילת "עריסותיכם" או מהביטוי "לחם הארץ" אל המילה "ונתתם", ומצמד למושג הנתינה שמופיע כמושג בר-כימות כבר בתלמוד.⁶²

58 בית יוסף, יורה דעה, שכח, א.

59 וביאר הגר"א (שם אות ב), כי המחלוקת הזו נעוצה בחילוק בין לשון מקרא ללשון חכמים.

60 תשובות הגאונים החד' – עמנואל (אופק), סי' קיד.

61 ספרי במדבר פסקא קי.

62 ראו פסחים לב ע"ב לענין תרומה בפחות משווה פרוטה, אם האוכלה בשגגה חייב.

מִרְאשִׁית עָרְסַתְיִכֶם תִּתְּנוּ לָהּ מְרוֹמָה לְדֹרְתֵיכֶם.⁶³

הסבר זה של הגאונים מעניק משמעות ומוכן לסיבת היותו של השיעור שיעור מינימם ולא שיעור מדויק. שכן, אם אין בשיעור העיסה קישור לתביעה הרוחנית לאכילה מדורה ומדויקת וההקפדה היא על שיעור ההפרשה, ברור מדוע צריך לנקוב בשיעור מינימלי בלבד של העיסה אשר מכאן ואילך יהיה בה שיעור נתינה.

הגאונים מסבירים שההבחנה בין עיסת בעל הבית ועיסת הנחתום היא על בסיס פער הגדלים ביניהן, ההנחה הסמויה היא שצריך לחתור למידת הפרשה כזו שתיצור הפרשה שהיא עדיין ככלל נתינה. ככל שהעיסה גדולה יותר (כשל נחתום), ניתן להפריש שיעור קטן יותר מכיוון שבחלק המופרש יש להניח שיהיה "בכדי נתינה". אולם, הגאונים אינם מדייקים ואינם מבהירים מהו אותו שיעור נתינה.

יישום המשמעויות השונות בשיטות הלל ושמאי

מעטים המפרשים שנוקקו להסביר את שיטות הלל ושמאי, שכזכור אינן מופיעות במקורות ה"רשמיים" של מסכת חלה ועדות על קיומן מצויה רק במשנת עדויות. כפי שנאמר לעיל, כבר ממשנה זו משמע שדעות אלו נדחו מהלכה ואילו שיטת חכמים ובעקבותיהם שיטת ר' יוסי הן השיטות שנותרו במחלוקת ולריון הלכתי.

א. שיעור החלה בשיעור הנתינה

מכל מקום, המאירי נדרש להסביר את שיטות הלל ושמאי. המאירי נותן הסבר לשיטתם שהוא בעצם המשך רעיוני לתפיסה של הגאונים בשיטת חכמים ור' יוסי. העיקרון הוא שצריך שתהיה מידה שיש בה דין נתינה. ואלו דבריו:

שיעור חלה – נחלקו בה חכמים בתלמוד לכמה דעות. והוא שאמרו: שמאי אומר מקב חלה והלל אומר מקביים וחכמים אומרים קב ומחצה. וכיארז מחלקתם בדברים אלו הוא: שזה שאמרו מקב חלה הוא שסוברים שאחר שהתורה אמרה "ראשית עריסותכם תתנו" אין נתינה בפת פחות מכביצה. והם הולכים אחר בעלי בתים ששיעורם לענין חלה אחד מכ"ד והרי זה עולה לשיעור ביצה. שהקב ר' לוגין והלוג ששה בצים.

וזה שאמר מקביים: מפני שהולך אחר הגתומין ששיעורן באחד ממ"ח. ועולה לשיעור ביצה וכל שהוא. פחות מכן אין בו שיעור לחלה.⁶⁴

החידוש הראשון בדברי המאירי הוא בכך שהוא מבאר מהו שיעור נתינה בפת. ולדבריו שיעור זה

63 במדבר טו, כא.

64 בית הכחירה למאירי, שכת טז ע"א.

הוא של ביצה לכל הפחות. החידוש הנוסף בדבריו של המאירי הוא ששיעור זה של נתינה הוא שהדריך את שיטות הלל ושמאי. שניהם סברו שיש להגיע למידת מינימום שהחלה המופרשת תהיה של ביצה. אלא ששיעורו של הלל נגזר מחיוב ההפרשה של הנחתומים ושיעורו של שמאי נגזר מחיוב ההפרשה של בעלי הבתים.

לשמאי, כיוון שבעלי בתים חייבים להפריש $1/24$ מן העיסה והפרשה זו צריכה להיות בת ביצה לפחות, הרי ששיעור העיסה הנדרש לחיוב הוא של 2 קבים (כל קב הוא 4 לוגים, וכל לוג הוא 6 ביצים. לפי זה: קב אחד הוא למעשה 24 ביצים, ויוצא שכל הפרשה בשיעור של $1/24$ היא לפחות של ביצה). ולהלל, כיוון שנחתומים מחוייבים בהפרשת החלק ה-48 מן העיסה יש צורך בכפל הכמות של העיסה הבסיסית כדי להגיע לאותה מידה של חלה מופרשת (2 קבים הם 8 לוגים שהם 48 ביצים).

יוצא לפי שיטת המאירי ששיטות הלל ושמאי אינן נגזרות מתפיסת הלחם או נתינת משמעות לאכילה, אלא הפן של הנתינה הוא הפן המשמעותי במצוות חלה.⁶⁵ הנרביך הרעיוני שנוסף כאן לדיון הוא השאלה מיהו הנמען של מצוות הפרשת חלה? האם הרגש מוסב על בעל הלחם, שצריך להתקין את פיתו על ידי הפרשה לכוהן, או שהרגש מושם על הנתינה לכוהן, שצריכה להיות בשיעור מינימלי של נתינה סבירה. על ידי סמיכת החישוב להבדל בין שיעור בעלי בתים לבין שיעור הנחתומים מתבררת שאלת משנה נוספת: האם המצווה הזו היא מצווה על הפרט או שהיא מצווה ציבורית הקשורה יותר לפרהסיית האכילה. אם נחזור לביטויים המקראיים נגלה שהספק הזה אולי טמון כבר בהם. כך, מילת "עריסותיכם" היא דו משמעית, ניתן לומר שהיא רומזת לכל עיסה ועיסה אך גם להפך, שמא היא רומזת לאלו מהעיסות שהן "שלבכם". גם הביטוי "לחם הארץ" הוא ביטוי דו משמעי. מצד אחד המדובר בסטנדרט מסוים קבוע, ומצד שני המדובר הוא בלחם בודד. בהקשר זה צריך לציין שהמן עצמו היה דומה יותר לעיסת הנחתום מאשר לעיסת בעל הבית מכיוון שראשיתו במקור אחד לכל העם, ב"אפייה מרוכזת" כדוגמתו זו שבמאפייה. מצד שני, מידת המן נגזרת מהשיעור ומהמנה הפרטית של כל אדם. כלומר, ממידת עומר לגולגולת. במובן מסוים, ההתלבטות שבין האפשרות לרדן במן כלחם מן המאפייה לבין האפשרות לרדן בו כלחם פרטי שיש לו נמען ספציפי מזכירה דיון דומה: ניתן לומר שאכילת המן דומה לאכילת קרבן הפסח. בפסח יש כמה סימנים של קרבן ציבור אך גם כמה סימנים של קרבן יחיד. יש לקרבן הפסח סממנים פומביים ציבוריים, הוא מובא "בכנופיא", מורכב מתפריט ברור, כמות האכילה מוכתבת וזהה פחות או יותר, והוא גם נאכל על ידי כל עם ישראל בזמן אחד,

65 יוער שהקשר בין הצורך ב"שיעור נתינה" לבין הפער בין מידת הנחתום ומידת בעל הבית מצוי כבר בשיטת חכמים בברייתא המובאת בירושלמי, חלה ב, ז (נח ע"ד): "תני אמר רבי יורה מפני מה אמרו בעל הבית אחד מעשרים וארבעה ונחתום אחד מארבעים ושמונה אלא שהנחתום עינו יפה בעיסתו ובעל הבית רעה בעיסתו וחכמים אומרים לא משם הוא זה ולא מטעם זה אלא ונתתם ממנו את תרומת ה' לאהרן הכהן עשה שינתנו לכהן בכהונתו אלא שהנחתום עיסתו מדובה ויש בה כדי מתנה לכהן ובעל הבית עיסתו מעוטה ואין בה כדי מתני' לכהן" (מקבילה של הברייתא מצויה בספרי במדבר קי כשינויים מסוימים וע"ש).

שיעור העיסה החייבת בחלה ומשמעותו

במקום מוגדר ומוגבל. מאידך גיסא, הוא נלקח "שה לבית אבות" ונאכל בחבורות, ומהווה סעודת חג משפחתית סגורה. במובנים מסוימים מתייחסים אליו כאל קרבן ציבור, ובמובנים אחרים כאל קרבן יחיד.⁶⁶ ייתכן שהשניות הזאת מביעה שאלה יותר עמוקה ביחס לתחושת האדם הבסיסית ביותר. כיצד משפיעה עליו הידיעה שהוא חלק מן הציבור. האם הוא רואה עצמו קודם כל כאדם פרטי לעצמו, או שהוא תופס עצמו כחלק מן הכלל. האם מה שמניע את האדם ומעצב את תחושותיו הוא הייחוד או שמא דווקא ה"יחד" הנסתר יותר, התודעתי. שאלה זו באה לידי ביטוי בפעולה הטרוויאלית והיומיומית של אפיית לחם או קנייתו במאפייה: האם הלחם שאנחנו אוכלים נושא את התווית האישית הייחודית לנו? או שמא בקנותנו לחם אחיד מן המאפייה, אנו מכריזים בכך על היותנו חלק מציבור צרכנים של מערכת גדולה שמבטלת את ייחורו של הפרט.⁶⁷ לפי שיטתו של המאירי, דבר זה שנוי בעצם במחלוקת בית שמאי ובית הלל, אם לגזור את שיעור הפרשת החלה מחלת בעל הבית או מחלת הנחתום, והכרעת הביניים של חכמים מקיימת בעצם את שני הצדדים.

ב. שיעור החלה נגזר משיעור העומר

לעומת פירושו של המאירי שמסביר את שיטות הלל ושמאי כמדגישות את החלק המופרש וגודלו כחלק מחובת הנתינה של החלה, בספר היראים ניתן טעם אחר לשיטת הלל ושמאי, טעם שהוא דומה יותר לטעם המקשר את מצוות חלה לאכילה ראויה ברומה לקו הפרשני האלטרנטיבי שהראינו ביחס לשיטות ר' יוסי וחכמים. היראים אף סבור שזוהי הפרשנות הפשוטה של התוספתא,⁶⁸ שהטעם הניתן בה מתייחס לכל ארבע הדעות המובאות שם ולא רק לשיטת חכמים. וכדבריו:

ותנן בעדיות... שמאי אומר מקב לחלה והלל אומר מקביים וחכמים אומרים לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא קב ומחצה חייבים בחלה. משהגדילו [המדות] אמרו חמשת רבעים קמח מחייבינן בחלה...
וטעמא דכולהו: דתניא בעירובין ככיצד משתתפין [פ"ג א'] ראשית עריסותיכם – כרי עיסת מדבר.

וכמה עיסת מדבר? עשירית האיפה. כשתתן העומר על י"ח קבין שהיא נמצאת יהיה

66 לעניין החקירה אם פסח הוא קרבן יחיד או קרבן ציבור ראו התייחסויות שונות ומגוונות: פסחים סב ע"ב ועט ע"א, ובמחלוקת אם דוחה את השבת או לא – תוספתא, פסחים ד, יג ובבלי, פסחים סה ע"ב ובמקבילה שכירושלמי, פסחים ו, א (לג ע"א). כמו כן, רמב"ם הקרמה לסדר קדשים, רמב"ם, הלכות מעשה הקרבנות א, ז; פסחים עו ע"ב; רש"י, פסחים עז ע"א ד"ה הא לא כתיב בהו מועד; תוס' רי"ד, פסחים סד ע"א.

67 וראו שר"ע, או"ח, סימן רמב סעיף א ברמ"א, שסבור שיש לאפות לשבת חלות ביתיות לפחות כשיעור המתוויב בהפרשת חלה. ושם בביאור הלכה נקשר מנהג ראוי זה למן, ע"ש. נרמה לי שאף במנהג זה משתקפת התפיסה של כיתות המן, והיותו לחם פרטי ומנה אישית, לעומת תפיסתו כלחם. והשוו גם לעניין היתר פת פלטר באיסור פת עכ"ם. בבלי, ע"ז לה ע"ב ושוש"ע, יורה דעה, סי' קיב.

68 תוספתא, עדויות א, א שהובאה לעיל.

עומר עישורו. ונמצא עומר קביים. ושמאי סבר שעור עומר כהלל, מיהו עיסת מדבר קב היפה שכל אחד היה מחלק לשני עיסות עיסה כבקר ועיסה בערב. והלל סבר כל העומר היה לש בבת אחת.

ורבנן סברי עומר עשירית] איפה מלוגין. איפה י"ח קבין. תיקח עישורו של י"ח קבין וזהו עומר. והם חמשת רבעי קמח צפורניות שהם ז' מדבריות, כך מפורש הטעם [בירושלמי⁶⁹].⁷⁰

כיון שהיראים סובר שכל שיטות התנאים מכוונות לכמות המן, עליו ליישב את הפערים הגדולים הקיימים בין הכמויות שכל אחת מהשיטות נוקבת. היראים מתאר את אופן החישוב לכל אחת מהשיטות. לכאורה, עשירית האיפה היא 1.8 קבים (שכן איפה היא 18 קבים). אולם, אומר היראים, לשיטת שמאי והלל אין המדובר בעשירית כזו המקובלת אצלנו, אלא מדובר בעשירית האיפה מלבר. כלומר, שלשיטות אלו עשירית תחושב באופן כזה שאם נוסיף ל-18 הקבים כמות בשיעור שיגרום לאותם 18 קבים להוות תשעה חלקים מתוך השלם, הרי שהתוספת היא עשירית האיפה. למעשה, מדובר על תוספת של שני קבים. תוספת זו היא עשירית האיפה מלבר. ולפיכך, לשיטת הלל העיסה החייבת בחלה היא בת שני קבים. אף שמאי מאמץ את שיטת החישוב הזו של עשירית העומר מלבר, אלא שהוא סובר שמנת המן הייתה מתחלקת לשתי סעודות, בוקר וערב, וכל עיסה נילושה בנפרד. לפיכך המנה הבסיסית לחיוב בחלה היא של קב וכמירת סעודה אחת.

לעומת הלל ושמאי, חכמים סבורים שיש לחשב עשירית מלגו. לפי החישוב שלהם עשירית האיפה היא באמת 1.8 קבים, שהם 7/4 מדבריים שעליהם דיברה המשנה, שתורגמו מאוחר יותר למידות שלנו לחמישה רבעי קב⁷¹ ושכמשנת עדויות הם קב ומחצה על פי המידות הירושלמיות. כסיכום, ניתן לציין שראינו שאף שיטתם של הלל ושמאי ניתנת לפירוש רעיוני המקביל לפירוש הרעיוני שניתן לשיטות חכמים ור' יוסי, על שני מסלוליו. מצד אחד, המסלול המתייחס לחלה כמצווה המוטלת על סעודתו של האדם ובלבר שהיא במנה הראויה לו. כלומר, יש הטוענים שאף הלל ושמאי גודו ממידת הלחם הראוי לאדם את כמות המינימום של העיסה החייבת בחלה. אבל גם במסלול השני הבאנו פרשנים שטענו שהלל ושמאי נקטו במסלול הרעיוני המתייחס לחלה כאל מצווה נוספת שעיקרה בנתינה ובהענקה ופירשו שהלל ושמאי גודו את מידת העיסה מגודלו של החלק המופרש לכוהן.

69 הפניה כזו לירושלמי נמצאת גם בתוספות, שכת טו ע"א ר"ה שמאי. אולם, קטע כזה אינו מצוי בירושלמי שלפנינו ונראה שזו דוגמה של ירושלמי שהיה לפני הראשונים באירופה ולא נמצא בירושלמי שלנו, ונראה שזה קשור לסוגיית "ספר הירושלמי". ראו לעניין זה: י' זוסמן, "ירושלמי כתב-יד אשכנזי וספר ירושלמי", תרביץ סה, א (תשנ"ו), עמ' 37-63, וכן: י' זוסמן, "שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי: לקראת פתרון חידת 'ספר ירושלמי'", קובץ על יד יב (תשנ"ד), עמ' 1-120.

70 ספר יראים ס' קמח ודפוס ישן – קפג, ראה גם תוספות, שכת טו ע"א ר"ה שמאי.

71 בהקשר זה צריך לשים לב, שהמידות הבסיסיות הנזכרות במשנה בעדויות (בשיטות הלל, שמאי וחכמים) הן ככל הנראה ירושלמיות והן מיתרגמות למידות ציפוריות. לעומת זאת בתוספתא בעדויות, כמו גם בספרי וטא, מובא כל תהליך התרגום מתחילתו. הבאתי כאן את המקורות הרלוונטיים כדי שניתן יהיה להבחין

אפשרות חדשה: שיטות ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה ור' נתן משום ר' אליעזר

שיטה תנאית אחרת לחלוטין, שאין לה תיעוד במקורות התנאיים הישירים, מצויה בתלמוד
הבבלי במסכת פסחים:

וכמה שיעור עיסה? רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה אומר: בחיטין – קבין,
ובשעורין – שלשת קבין. רבי נתן אומר משום רבי אליעזר: חילוף הרברים. והתניא,
רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה אומר: בחטין – שלשת קבין, ובשעורין –
ארבעה קבין! – לא קשיא; הא – בחסיכתא, הא – במעלייתא. אמר רב פפא: שמע
מינה גריעין חיטי חסיכתא מחיטי מעלייתא, טפי מדגריעין שערי חסיכתא משערי מעלייתא.
דאילו התם תילתא, והכא ריבעא.

אמר רב: קבא מלוגנאה לפיסחא, וכן לחלה: [והתנן] חמשת רבעים קמח ועוד חייבין
בחלה! – הכי קאמר: קבא מלוגנאי נמי אהאי שיעורא קאי.⁷²

הסוגיה בפסחים מזכירה מחלוקת בין ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה לבין ר' נתן משום ר'
אליעזר בשאלת שיעור העיסה. אולם היסוד המשותף לשתי הדעות הוא שיש להבחין בקביעת
המידות בין סוגי הדגנים השונים,⁷³ וכדי ליישב סתירה בין שני מקורות תנאיים מציעה הגמרא
להבחין לא רק בין סוגי הדגנים אלא אף באיכות התבואה. אמנם, רש"י שם מסייג ואומר

בהבדל. 7/4 הגזכרים כתוספתא ובספרי אינם נמצאים במשנה בערויות! אני מעלה כהשערה שמשנת ערויות
נאמרה במקום או בזמן שבו השימוש הרווח בפועל היה במידות ירושלמיות.

1. משנה, ערויות א, ב

שמאי אומר מקב לחלה והלל אומר מקביים וחכמים אומרים לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא קב ומחצה
חייבים בחלה ומשהגדילו המדות אמרו חמשת רבעים חייבין רבי יוסי אומר חמשה פטורין חמשה ועוד
חייבין.

2. תוספתא, ערויות א, ב

שיעור חכמים שבעה רבעים ועוד מדברות שהן חמש רבעים בצפורן שהן קב ומחצה ירושלמית.

3. ספרי זוטא פרק טו

מלחם הארץ ולא כל לחם פרט לעיסה קטנה איזו היא גדולה שבעת רבעים של מרבירים וקב וחצי ירושלמיים
שהן חמשת רבעים משלנו. ר' יוסי אומר חמשת רבעים מתוקין לפטור.

בתוספתא ערויות זה אף מורגש יותר, כיוון שבהלכה א הדין הוא כמידות של שני קבים וקב וחצי, והלכה ב
המביאה את התרגום למידות אחרות אינה נראית כהמשך ישיר של הלכה א. ובאמת עולה לפי זה שהקב וחצי
הנזכרים בשיטת חכמים במשנה בערויות מצויים ביחס נכון לשני קבים של הלל או קב של שמאי הם על רצף
המידות הירושלמיות. לעומת זאת, בספרי זוטא הייהוס "משלנו" מתייחס דווקא לחמשת הרבעים, שהם לפי
המידה הציפורית ונראה לי שמדובר בייחוס שנוגע לשימוש הרווח באותה תקופה ומשמעותי לעניין התארוך
של הספרי זוטא. כבר דנו בעניין זה אפשרי, אלבק וליכרמן וסיכום כל המחלוקת ניתן למצוא אצל ליכרמן,
ספרי זוטא (הערה 18 לעיל), עמ' 99 ואילך, וצ"ע שם למראי המקומות הרלוונטיים.

72 פסחים מח ע"א.

73 להבחנה בין סוגי הדגנים והשפעתם על הכמות המתבקשת לאכילת אדם בעניין אחר ראו גם כתובות סד ע"ב,
ומפרשים שם.

שהמחלוקת הזו קשורה רק לקביעת שיעור העיסה לאפיית מצות לפסח. כשהשיעור של עיסה זו של פסח מתחשב בשני מרכיבים, האחד הוא מניעת חימוץ (המגביר את השאיפה להקטנת העיסה) והשני הוא הרצון להתחייב בהפרשת חלה (המגביר את השאיפה להגדיל את העיסה). לרברי רש"י הגרלת הכמויות בהתאם לסוג הדגן נגרמת כאן רק מהפחתת החשש לחימוץ ולא מכיוון ששיעור העיסה לצורך חיוב בחלה גדל.⁷⁴ אולם, הרשב"א בפסקיו סבור אחרת:

[ועתה] נבאר כמה שיעור עיסה חייב בחלה. גרסינן בעירובין פרק כיצד משתתפין (פ"ג א' — ב') תנו רבנן ראשית עדיסותיכם...

שיעור זה לכל עיסה שבחמשת המינין דמתניתין סתמתא קתני לה ולא חלקו בין חטין לשאר המינין ולא בין היפות שבהן לרעות שבהן, אבל כברייתא נחלקו בדבר זה דגוסי' בפרק אלו עוברין (פסחים מ"ח א') גמ' כיצד מפרישין עיסה בטומאה וכמה שיעור עיסה ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקא אומר בחטין קבין ובשעורין שלשת קבין ר' נתן אומר משום ר' אליעזר חלוף הרברים והא תניא ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקא אומר בחטין שלשה קבין ובשעורין ארבע קבין לא קשיא הא בחסיכתא הא במעלייתא, ולא קיימא לן כחד מיניהו לגבי תנא דמתניתין דמסכת חלה וחכמים דמסכת עדיות (א,ב) דלא חלקו כלל, אלא שאני תמה כי אמרו שם כמה שיעור עיסה אמאי לא הביאו מהניתין דחלה ומתניתין דעדיות ובריתא דכיצד משתתפין.⁷⁵

הרשב"א מתקשה ליישב בין המקורות התנאיים הקובעים שיעור עיסה לחלה באופן סתמי ומבלי להתחשב במרכיב הדגן הייחודי לכל עיסה לבין הבריייתא בפסחים שממנה עולה שיש לנתון הזה משקל משמעותי לעניין חיוב חלה. הרשב"א מכריע בשאלה ההלכתית שאין לפסוק כשיטות אלו כיוון שלא הובאו במשניות ואין הלכה כבריייתא לעומת משנה. בסופו של דבר הרשב"א נשאר בקושי פרשני הנוגע להשתלשלות הדיון במסכת פסחים, אולם, אין לכך לרבריו משמעות הלכתית. לענייננו, ניתן לומר שמשתקף ברעות אלו דעיון אחר המנסה לבחון את מידת השביעה בשונה מכמויות האכילה או מידת ההזנה הראויה. כך שניתן לדבר על העמקת שיטת חכמים ור' יוסי לדיון על מידת האפקטיביות של האכילה.

ברור, שלפי שיטה זו, אין מקום לתלות את השיעור כמון, שהרי המן אינו נחשב לחטים או לשעורים. כמו כן, המידה היא מידה אנושית — יחסית ולא שמימית מוחלטת, והיא משתנה לפי טיב התבואה ושיעור השביעה של האדם.

74 רש"י שם, ר"ה שיעור עיסה.

75 פסקי חלה לרשב"א שער א (יב-ג).

חובת הפרשת חלה

דברי הרמב"ם בהלכות ביכורים מפתיעים במידה מסוימת, ויש בהם כדי לתת חיזוק הלכתי להיבטים הרעיוניים שהובעו כאן:

אסור לאדם לעשות עיסתו פחות פחות מכשיעור כדי לפטור מן החלה, והמפריש חלה מעיסה שהיא פחותה מכשיעור לא עשה כלום והרי היא חולין כשהיתה, עשה עיסה פחותה מכשיעור ואפאה ונתן הפת לסל, וחזר ואפה פת אחרת ונתן לסל אם נתקבץ בסל שיעור חלה הסל מצרפן לחלה ומפריש החלה מן הפת, שנאמר והיה באכלכם מלחם הארץ מלמד שהוא מפריש מן האפוי, ואין התנוד מצרפן לחלה.⁷⁶

הרמב"ם מגדיר מעין חובה לאפות לחם בשיעור הראוי להפרשה. אמנם, מדברי הרמב"ם ברור שאין איסור לאפות פחות מכשיעור, אלא רק אם האדם התכוון בסופו של דבר לאפות כמות גדולה ואפה בשיעורים פחותים כדי להיפטר מן הפרשה. עם זאת, הגדרת התנהגות שכזאת כאיסור היא יוצאת דופן וחריגה. כפי שמציין בעל המשנה הלכות:

ועל דבר אשר הארכת בעניין אם מותר להערים כדי לפטור מחיוב מצווה... לא מצינו בשום מקום שיהא חיוב להכניס עצמו בחיוב, ולכן בפירות כל זמן שלא הכניסם בבית פטורין הם מלעשר, וליכא שום חיוב עליו להפריש תו"מ, ולכן שפיר הכניסו באופן שלא יתחייבו ולא שיפטור. ופשוט שמותר לאפות פחות מחמשת רבעים קמח ולא יתחייב בחלה ולא אמרינן שעי"ז מפקיע עצמו מידי מצות חלה ואררבה הרי קודם פסח קיי"ל דלכתחלה יש לאפות מצות פחות מכשיעור עיין ש"ע סי' תנ"ז ועיין מג"א וחי"י שם.⁷⁷

דברי הרמב"ם הללו תומכים ברעיון שקביעת שיעור להפרשת חלה, יש בה הדרכה מוסרית ברבר שיעורי האכילה של האדם. איננו רחוקים מגישתו של הרמב"ם הגוזר מכך שיעור מינימום מחייב הלכה למעשה. שיעור המכבד את הלחם ומעלה אותו מדרגת לחם לדרגת לחם הארץ, ומדרגת לחם הארץ למדרגת המן.

סיכום

העיון במקורות מגלה נקודות רבות השנויות במחלוקת בכל הנוגע לשיעור הפרשת חלה. החל מבעיית קביעת השיעור עצמו וכלה בשאלה ממה הוא נגזר וכיצד יש לחשבו. המעניין בנקודת המבט שהצענו כאן הוא שלכל אחת מהשיטות הרעיוניות מוצמדת ומותאמת שיטת חישוב אחרת בפועל. לעתים הן מציעות מבט שונה על אותה תוצאה חשבונית. המספרים והתחשיבים השונים נותנים ביטוי הולם לגישה הרעיונית שאותה הם משקפים.

76 רמב"ם, הלכות ביכורים ו, טז.

77 שו"ת משנה הלכות, חלק ה סי' רכח.

כך, השאלה הראשונה העולה לדיון היא השאלה ממה נגזר השיעור להפרשת חלה, האם הוא קשור לאכילה וללחם שממנו מפרישים את החלה או שמא הוא קשור לחלק הניתן ממנו לכוהן ולעצם הניתנה. על ידי בירור ראשוני זה אנו מחלקים בחדות בין שימת הדגש על המנה המופרשת, הניתנת לכוהן שהוא מעין "צד שלישי", לבין שימת הדגש על שיעור האכילה של בעל העיסה. ראינו שפער גישות זה יוצר שאלות משנה נברלות. לשיטה האחת נמצא עצמנו שואלים את השאלה אם יש במנה המופרשת "כרי נתינה". שאלה זו מולידה הדרכה מעשית שמשמעה הוא שיש לגזור מהמירה המופרשת את מידת העיסה כולה. זאת, בניגוד לתפיסה האחרת שלפיה יש לתת את הדעת רוקאק על הלחם ועל העיסה כמבטאים את האכילה והסעודה הראויה. אז יש לרונן אם מידתו הסופית של הלחם לאחר ההפרשה היא שעומדת בראש מעיינינו, או שמא אנו מתייחסים למידת הברוטו הכוללת את החלק שיופרש, ויש לדון האם יש לחוש שהמידה מתמעטת בזמן הלישה או לא. הבירור היסודי הזה בין נתינה ואכילה מתקיים כמעט בכל המצוות התלויות בארץ, האם הדגש בהן הוא על צד ההקדשה וההפרשה או שעיקר נתינתן מסיני נועד לקדש את האכילה של חולין. האם הדגש הוא על הנתינה לכוהן כמס על דווחים או שיש במצווה זו עשייה שהיא בבחינת שיתוף של קרושה. לשון אחר, האם האכילה הופכת אכילה משל גבוה בזכות חלק הקודש שבה או מתקדשת על ידי ההפרשה.

ראינו שכל אחד מאפיקי המחשבה והפרשנות האלה הצריך הסמכה רעיונית, וכך נוצר מצד אחר הקישור למן שהצמיח לתוך הדיון את הערך המוסף של קביעת שיעור ראוי לאכילת האדם, והעצים את הממד האובייקטיבי-אוניברסאלי שיש בקביעה מעין זו, וכנגזרת הכניס לתודעה את החובה להתאמץ ליצור לחם שהוא בבחינת מנה הראויה ולהפריש ממנו חלה.

מהצד השני, נוצר הקישור למושג של נתינה שפתח צוהר לדיון בשאלה מהי נתינה בכלל. האם יש שיעור מינימום לנתינה, וכיצד יש לגזור משיעור נתינה זה את שיעורה של העיסה בכלל. בנוסף, כיוון שנמצאו שני שיעורי הפרשה שונים: זה של הנחתום וזה של בעל הבית, היה צורך לדון מי מהם הוא הנמען הראשון של המצווה, ואיזה משני שיעורי הפרשה אלו הוא הבסיס לחישוב מידתה של העיסה כולה. מתוך כך, מתבררת השאלה באיזה לחם דיבר הכתוב, והאם יש כאן מצווה מעין ציבורית או מצווה פרטית.

בין לבין הובאו אפשרויות אחרות, כגון האפשרות של פרשנות קבלית סמלית ועל דרך הגימטרייה המפנה את המבט אל החבילה כולה – העיסה שלפני ההפרשה. פרשנות זו העניקה משמעות חדשה אחרת של קרושת העיסה, זאת, תוך קריאת השם "חלה" לעיסה כולה. אפשרות אחרת שהובאה במאמר הייתה הדיון בשיעור שביעה כמדד ובניגוד לשיעור של אכילה ראויה המוכתבת מלמעלה, שיעור שביעה הוא שיעור אנושי ולחלוטין לא סמלי.

בסיכום המאמר ניתן להציע כיווני השפעה נוספים של אפיקי המחשבה שהועלו במאמר גופו.

לדוגמה, ניתן לפתח עוד את הגישה המבססת את שיעור העיסה המתחייבת בחלה על מידת האכילה הראויה הנגזרת משיעורו של המן. ראינו שישנן שתי אפשרויות שונות להסקת ביסוס

שיעור העיסה החייבת בחלה ומשמעותו

רעיוני זה מן הפסוקים. ישנה הדרשה המוסבת על מילת "עריסותיכם" וישנה הדרשה המוסבת על הביטוי "לחם הארץ". הבחירה בין ביטויים מקראיים אלו אינה שרירותית, והיא עצמה מביעה שוני תפיסתי. באופן בסיסי וראשוני הם מציעים דיון בשאלה אם המצווה מוטלת על הבצק או על הלחם. ביטוי מעשי אפשרי של הבחנה זו יהיה בשאלת העיתוי של ההפרשה. אולם, רעיונית מובעות כאן שתי תפיסות. האחת שמה את הדגש על התהליך של הכנת הלחם והאחרת מדגישה את התוצר הסופי. אם הפרשת חלה מתייחסת לתהליך של הלישה, עצם העיסוק המשמח שבאפייה, הרי היא רומה להפרשת ביכורים ומתנות עניים, המכשירות את היכול שכשדה מייד בעת קצירתו ובצירתו. אולם אם החיוב נגזר מן הלחם האפוי אזי אפשר לראות בהפרשת חלה חיוב המתנייח לאכילה עצמה, מעין שיתוף של "גבוה" בסעודה.

הפער הרעיוני הזה מוליד דיונים נוספים. השאלה מהי אותה העיסה החייבת בחלה, זו שיש בה דגן והיא "עריסותיכם" או זו שכוונת העוסק בה היא ל"לחם" דווקא. שאלה זו מחוללת את הספק בדבר חיוב עיסת הסופגנין בחלה. מצד אחד היא בגדר עיסה לכל דבר ועניין ולכן יש להפריש ממנה חלה, מצד שני, היא אינה מובילה לתוצר של לחם.⁷⁸ למעשה, ההכרעה ההלכתית היא שעיסת הסופגנין פטורה מן החלה. ניתן לומר שההלכה קיבלה והכילה בסופו של דבר את מכלול החיבטים לתוכה באופנים שונים ומורכבים בשאלות המעשיות השונות ומצאה בכל שאלה הלכתית את נקודת האיזון הראויה בין שלל האפיקים הרעיוניים.

סוף דבר, טענתנו היא שהדיוקים החשובים שהוכחו במאמר זה המשקפים את הלבטים בהכנת מהותו של חיוב חלה משאירים את רישומם לא רק בדיונים בשיעור העיסה אלא אף בכל פרטי הדינים והלכות חלה.

78 אמנם, השאלה לגבי עיסת הסופגנין מורכבת יותר כיוון שגם מושג הלחם אינו מכורר דיו ושמא ניתן היה לומר שכל מה שהופך להיות מזוג העיקרי של האדם יש להפריש ממנו חלה, שכן הביטוי לחם הארץ יכול להתפרש לא רק בלחם דגן אלא אף כמאכל לאומי בסיסי. בתנ"ך לחם אינו דווקא לחם אלא מזון עיקרי (בערבית לחם הוא בשר) וראה: בראשית מא, נד; שמות טז, ג; ישעיהו ג, א ועוד, וכן ראה שבת עו ע"ב בסוף פרק כלל גדול ורש"י שם ד"ה בלוסה, בהכחנה שכין "לחם הארץ", שהוא לחם פשוט המתחייב בחלה מפני שהוא כלול בהגדרת לחם הארץ, לעומת לחם שמתחייבים עליו בהוצאת שבת.